

INHOUD

ERVOOR	9
1933	165
ERNA	249
BIBLIOGRAFIE	345
DANKWOORD	358
VERANTWOORDING	359
REGISTER	360

ERVOOR

Wanneer de jonge Jean-Paul Sartre in het voorjaar van 1929 op de École normale Simone de Beauvoir in de ogen kijkt, raakt hij zijn hoofd kwijt, voor het eerst (en het laatst) van zijn leven. Als het een paar weken later, begin juni, eindelijk gelukt is met haar af te spreken, komt ze niet opdagen. Vergeefs zit Sartre in een tearoom in de rue de Médicis te wachten. Het is die dag aangenaam warm in Parijs, witte wolkjes dartelen hoog in de blauwe lucht, hij heeft expres geen stropdas omgedaan want hij wil na de thee met haar naar de nabijgelegen Jardin du Luxembourg om daar bootjes te laten varen, hij heeft gelezen dat je dat hoort te doen. Als zijn thee al half op is en hij al vijftien keer op zijn horloge heeft gekeken en zijn pijp uitvoerig heeft gestopt en aangestoken, komt er een jonge, blonde vrouw op hem afstormen. Ze is de zus van Simone, zegt ze, Héléne de Beauvoir, en tot haar spijt kan haar zus vandaag niet komen. Sartre vraagt: Maar hoe heb je me zo snel gevonden tussen al die mensen hier? 'Simone zei,' legt ze uit, 'dat u een bril draagt en nogal klein en lelijk bent.' Zo begint dus een van de merkwaardigste liefdesgeschiedenissen van de twintigste eeuw.

Laat in de middag, als in Berlijn de zon toch nog een keertje vanonder het wolkendek tevoorschijn komt en schuin de Auguststraße in schijnt, knippert Mascha Kaléko met haar ogen en blijft staan, ze geniet van de warmte op haar huid.

Ze is altijd stipt om vier uur klaar, rent dan de trap af van het kantoor van het Arbeiterfürsorgeamt, de Joodse sociale dienst waar ze sinds vijf jaar werkt en gooit de deur open. Mascha Kaléko, geboren Engel, staat een beetje te staan, warmt zich, laat haar gedachten gaan, hoort vanuit de verte het knarsen van de trams, ze hoort de bierwagens door de straten denderen, de kreten van rennende kinderen op de binnenplaatsen hier in de Joodse buurt rond de Alexanderplatz, en die van de krantenjongens die luidkeels de avondedities aanprijzen. Dan sluit ze ook haar oren en geniet alleen nog van het milde, warme licht. De zon zakt achter de hoge gebouwen rondom de Friedrichstraße, een paar laatste stralen strijken nog langs de

gouden koepel van de synagoge in de Oranienstraße en ten slotte valt de schemering. De tweeëntwintigjarige Mascha Kaléko heeft nog geen zin om naar huis te gaan; de cafés in het westen lokken, vooral het Romanische Café, daar zit ze met haar heldere stem en haar sappige, Berlijnse tongval te discussiëren. Kurt Tucholsky, Joseph Roth, Ruth Landshoff, ze trekken allemaal hun stoel dichterbij als Mascha Kaléko komt, ze zijn gek op haar bruine krullen, haar slimme glimlach, haar grootmoedige geest die haar bruine ogen doet schitteren. Vaak schuift even later ook haar man aan in het Romanische Café, de zwijgzame Saul, het prototype van de geleerde professor: ziekenfondsbrilletje, dun haar, broodmager, een gepromoveerde journalist bij de *Jüdische Rundschau*, docent Hebreeuws – en smoorverliefd. Hij ziet hoe andere mannen naar zijn bevlogene jonge vrouw kijken, hij ziet ook hoe zijn wilde Mascha van die bliken geniet en vervolgens wordt de toch al weinig spraakzame Saul met de minuut stiller en hij bestelt een kopje thee, terwijl de rest aan de eerste fles wijn begint. Op een gegeven moment verontschuldigt hij zich beleefd, zet zijn hoed op, pakt zijn aktetas en vertrekt naar huis. Wanneer Mascha laat op de avond thuiskomt, in hun gezamenlijke appartement aan de Hohenzollernkorslo in Tempelhof, slaapt hij al. Ze kijkt naar hem, naar zijn plechtige gelaatstreken die zachtjes op en neer gaan op de maat van zijn ademhaling. Ze gaat aan de keukentafel zitten, pakt potlood en papier – en dan schrijft Mascha Kaléko een kort liefdesgedicht voor hem dat tot de meest geruststellende hoort die ooit werden geschreven: ‘De anderen zijn het weidse meer. Maar jij, jij bent de haven. Dus geloof me: je kunt rustig slapen, ik keer hier altijd weer.’ Ze schrijft er nog bij ‘voor die ene’, legt het op zijn ontbijtbord en nestelt zich in bed behaaglijk tegen hem aan. Morgenvroeg om zes uur vaart ze weer uit om op tijd op kantoor te zijn, aan de andere kant van de grote stad. Als Saul haar achter zich voelt, in de veilige thuishaven, wordt hij even wakker, steekt zijn hand uit en streelt Mascha opgelucht.

Niemand hoopt in 1929 nog op de toekomst en niemand wil herinnerd worden aan het verleden. Daarom is iedereen zo onbesuisd verslingerd aan de tegenwoordige tijd.

‘Wie zou het risico willen nemen uit liefde met een man te trouwen? Ik niet,’ zegt Marlene Dietrich dat voorjaar van 1929 vol overtuiging – en wel op het toneel van de Komödie aan de Kurfürstendamm in het stuk *Eltern und Kinder* van George Bernhard Shaw. Ze trekt ondertussen genoeglijk aan haar sigaret, luikt haar ogen en demonstreert wat dat is: lome elegantie.

Daarna gaat ze naar huis, naar Rudolf Sieber, de man met wie ze niet uit liefde is getrouwd. Met hem voert ze thuis elke dag het stuk *Eltern und Kinder* op. Zij noemt hem ‘Papi’ en hij haar ‘Mutti’. Hun dochter Maria is vijf. Het kindermisje Tamara slaapt inmiddels naast Rudolf Sieber in het echtelijk bed – een enorme opluchting voor Marlene Dietrich. Nu heeft ze eindelijk geen slecht geweten meer over haar nachtelijke zwerftochten door de straten van Berlijn, waar ze de bars en mannelijk en vrouwelijk terrein verkent. Na haar optredens op toneel of na het draaien bij de UFA in Babelsberg komt ze vaak pas ’s avonds laat thuis, maakt daar een korte rondvaart door haar haven, schikt de bloemen in de vaas in de hal, kust de slapende Maria op het voorhoofd, kleedt zich om, drinkt een glas water, doet nog wat parfum op – en vervolgens verlaat ze, met het eerste zoele briesje van de nacht, op hoge hakken het huis.

Klaus Mann zwalkt labiel door de jaren twintig. Hoewel hij pas driewintig is, en dus nog aan het begin staat van zijn leven, is hij vaak al helemaal aan het eind van zijn Latijn. Hij wil dat mensen van hem houden. Maar zijn vader, de emotioneel krukkige Thomas Mann, die hem niet kan vergeven dat Klaus zich in de homoseksualiteit zo onbekommerd uitleeft terwijl hij die zelf zijn leven lang zo vernuftig heeft moeten onderdrukken, laat zijn zoon aan zijn lot over. Eén keer, in 1920, heeft hij geschreven dat hij ‘verliefd’ was op Klaus.

Daar laat hij tegenwoordig niets meer van merken, hij veroordeelt hem tot een leven in de schaduw. In de novelle *Unordnung und frühes Leid* (Kinderen in verwarring en verdriet) portretteert Thomas Mann zijn zoon als ‘zoontje en windbuil’. Vreselijk. Soms is het leven een regelrechte ontwenningsskuur. Klaus schrijft zijn vader daarop een brief, klaagt dat hij ‘gekwetst’ was bij het lezen van zijn vaders spot, maar het ontbreekt hem aan de moed om de brief te versturen. Zijn vadermoord pleegt hij slechts literair: in zijn ‘Kindernovelle’ schetst Klaus onmiskenbaar het gezinsleven van het gezin Mann in Bad Tölz – al zijn broers en zussen komen erin voor – alleen is de vader in zijn boek helaas al heel vroeg overleden. Maar literaire moord is natuurlijk ook geen oplossing voor de liefde die je onthouden is. In zijn autobiografie schrijft Klaus over Thomas Mann: ‘Mij was natuurlijk aan zijn applaus meer gelegen dan aan dat van wie ook.’ Maar Thomas Mann klapt niet, hij schraapt alleen zijn keel.

Pablo Picasso schildert zijn jonge minnares Marie-Thérèse Walter één keer liggend, één keer staand en dan nog een keer van voren. Hij heeft speciaal voor haar een appartement gehuurd waar hij haar stiekem kan schilderen en beminnen. Hij kust haar en snelt dan naar huis, naar vrouw en kind. Nog niemand heeft het door. Zijn schilderijen zullen hem later pas verraden. Het penseel is de enige overgebleven toverstaf uit een onttoverde tijd.

De jaren twintig waren voor hem een verschrikkelijk decennium. Voor deze liefhebber van de halfschaduw was alles in Berlijn te luid, te snel, te happig op vertier. Hij is in de liefdeloze kamers van zijn praktijk in de Bell-Alliance-Straße 12 getrokken, eenhoog rechts, zijn ‘bejaardentehuis’ zoals hij het noemt. Gottfried Benn is dan pas drieënveertig. Daar buigt hij zich van acht tot zes over huid- en geslachtsziekten maar er komt nauwelijks nog een verdwaalde patiënte naar hem toe; ‘zelden onderbreekt de bel,’ schrijft hij aan

een minnares, 'de schemering die me zo dierbaar is.'

's Avonds drinkt hij een biertje en eet hij casselerrrib in de Reichskanzler om de hoek en probeert soms een gedicht te schrijven, maar dat lukt niet meer zo goed. De strofen hebben weliswaar steeds acht regels, maar de woorden brengen geen verlossing en geen uitgever wil ze nog drukken. Hij gaat 's nachts bij het slaapkamerraam staan, knipt het licht uit en hoopt dat zijn inspiratie terugkeert. Hij luistert naar de sentimentele deuntjes uit het muziekcafé dat achter op de binnenplaats zitjes heeft, hij hoort stelletjes beneden zonder aanleiding hard lachen, omdat ze tot elke prijs willen vermijden dat deze avond net zo treurig eindigt als de vorige. Benn probeert koffie te drinken tot hij in een cafeïneroes raakt, slaapt twee, drie dagen niet, gebruikt cocaïne, zet alles op alles om de oerkrachten van de poëzie in zichzelf tot leven te wekken, maar ze blijven verborgen. Zijn vrouw is overleden, zijn dochter heeft hij naar Denemarken, naar een kinderloze geliefde gebracht, zijn enorme appartement in de Passauer Straße heeft hij moeten opgeven, zijn broer is wegens betrokkenheid bij een veemmoord ter dood veroordeeld. Dat waren zijn 'gouden' jaren twintig. Telkens weer had hij affaires, meestal met toneelsterren of zangeressen, liefst weduwen, maar door zijn harkerige houding, zijn ruikertjes van viooltjes, zijn militaire cachet en zijn hoge piepstem bezweken de moderne vrouwen in het Romanische Café of in de bars in Schöneberg of aan de Kurfürstendamm niet voor hem. Bij het binnenkomen en bij het weggaan maakte hij een buiging, hij kon niet anders. Het waren altijd vooral wankele, zoekende types die bij de dichter met zijn doktersjas en zijn onwrikbare melancholie op wat troost hoopten in de vorm van lichamelijke en chemische verdovingsmiddelen, en die dus eigenlijk alleen begrip zochten voor de riet-omzoomde poel van hun eigen desolatheid. Ja, hij maakte voor de oorlog furore met zijn expressionistische gedichten over de pathologie en over de 'kankerbarak', maar dat is vijftien jaar geleden. Nu heeft iedereen op straat het al even terloops over dood en over seks als hij in 1913. In het jaar 1929 is dr. Gottfried Benn dus alleen nog een man met een verleden en hangende oogleden, een 'voorganger'.

Wanneer op 1 februari in zijn praktijk de telefoon gaat, is het zijn huidige minnares Lili Breda, een werkloze toneelster, ook zij is een wankele ziel, eenenveertig jaar, doodmoe van al haar onvervulde hoop op Benn en op het leven. Ze zegt tegen hem dat ze zich nu van kant gaat maken, dan snikt ze, eerst zachtjes, daarna steeds harder, het komt van heel diep. Ze hangt op. Benn rent de praktijk uit, racet per taxi naar haar huis, maar als hij aankomt ligt Lili Breda al verpletterd op straat. Ze is uit het slaapkamerraam op de vijfde verdieping gesprongen. De brandweer legt net barmhartig een deken over haar dode lichaam dat Benn kort daarvoor nog heeft geliefkoosd. Benn plaatst een overlijdensbericht in de *Berliner Zeitung*, organiseert de begrafenis. Geen van de twintig aanwezigen zegt iets als ze in Stahnsdorf, in de buurt van Potsdam, in de koude aarde wordt neergelaten. Het is pas halfvier, maar het schemert al. Benn spreekt wat woorden van troost tot Elinor Büller, Lili's beste vriendin. Daarna zet hij zijn donkere hoed op, slaat de kraag van zijn mantel op en loopt met loodzware passen door de witte sneeuw. Hij is veel te vroeg op het station, de volgende trein gaat pas over een uur. Die avond in Berlijn, alleen in de lege praktijk waarin het naar formaldehyde ruikt en naar uitzichtloosheid, merkt Benn dat hij is vergeten hoe je moet huilen. 'Natuurlijk,' schrijft hij zijn vertrouwelingen Sophia Wasmuth, 'natuurlijk is ze aan mij of door mij gestorven, zoals men zegt.' Het gesnik aan de telefoon was het laatste wat hij van haar hoorde.

De volgende ochtend, na een droomloze nacht, grijpt Benn naar de telefoon en belt Elinor Büller, Lili's vriendin wie hij gisteren bij het graf de hand heeft gedrukt. Ze telefoneren lang. Zij praat, hij luistert. Vervolgens spreken ze twee weken later af, ze gaan naar een tentoonstelling over China en drinken een glas wijn in Café Josty. Daarna gaan ze naar Benns huis en worden ze een paar. Hij kon, zal hij later zeggen, 'zonder' gewoon niet leven. 'De kroon der schepping, het varken, de mens,' zoals hij ooit laconiek heeft gedicht.

Algauw denken ze aan trouwen, Elinor Büller voor de vierde en Benn voor de tweede keer. Ze laat visitekaartjes drukken, 'Elinor

Benn, geboren Büller'. Ze zal ze nooit mogen gebruiken. Maar toch blijft ze negen lange jaren: Elinor Büller, de geliefde van Benn. 'Kindje, laten we toch maar niet trouwen,' probeert hij haar te paaien, het huwelijk was immers een 'instituut ter verlamming van de geslachtsdrift'. En dat was haar bedoeling toch niet, of wel soms?

'In heel wat werken uit de victoriaanse tijd, en zeker niet alleen in Engelse,' schrijft Theodor Adorno, 'wordt de kracht van de geslachtsdaad en het daaraan verwante sensuele moment pas voelbaar door het verzwijgen ervan.' Er zouden passages zijn 'van zo'n overweldigende tederheid, als alleen diegene kan uitdrukken, die ervan verstoken bleef'. Theodor Adorno, die genotzuchtige zoon van een wijnhandelaar uit Frankfurt met zijn overweldigende behoefte aan tederheid, bleef in die tijd van weinig verstoken. In Frankfurt, Wenen en Berlijn leefde hij in de jaren twintig als student in overvloed, zowel wat betreft zijn studievakken, promotie en habilitatie als in zijn relatie tot vrouwen. Tussen de bedrijven door componeerde hij en schreef hij muziekrecensies. Hij was bijzonder gecharmeerd van de gepromoveerde scheikundige en fabrikantendochter Margarete Karplus uit Berlijn. Het contact kwam tot stand via hun vaders, want Adorno's vader stuurde de overvloedige tannine, die zijn wijn anders te zwaar had gemaakt, naar Berlijn om de handschoenen die door de vader van Margarete Karplus werden gefabriceerd, soepeler te maken. Is dat niet mooi symbolisch? Haar leven lang zal Margarete Karplus, die later Gretel Adorno zal worden, de zware tannine in de gedachten van haar man wat soepeler maken door naar hun oorsprong te vragen, ze te verbeteren en ze met haar schrijfmachine in het gareel te brengen.

In 1929 is dat allemaal nog verre van duidelijk, hoewel ze zich een jaar eerder met Adorno heeft verloofd. De rijzige, mooie vrouw uit een geassimileerd, Joods gezin heeft een eigen wil. Ze is dik bevriend met Bertolt Brecht, met László Moholy-Nagy, met Siegfried Kracauer, met Kurt Weill en Lotte Lenya. En in haar hart wordt ze tussen drie genieën heen en weer geslingerd. Aan de ene kant is

daar Adorno, haar verloofde, haar vaste verkering in Frankfurt am Main, maar in Berlijn zijn er ook nog Ernst Bloch en Walter Benjamin. Met Bloch heeft ze ook een lichamelijke verhouding, met Benjamin een geestelijke, en zoals zo vaak is het vooral de tweede verhouding die in brieven bijna als liefde klinkt.

Op 27 maart 1929 stelt Cole Porter voor het eerst de cruciale vraag: ‘What is this thing called love?’

Dietrich Bonhoeffer houdt vooralsnog alleen van God – en van zichzelf. Wanneer de jonge, rusteloze theologiestudent van goeden huize uit Grunewald moet aantreden voor zijn eerste baan in het buitenland bij de evangelische gemeente in Barcelona, schrijft hij Fritz Olbricht, een onbehouwen man uit Beieren en de dominee ter plaatse, om te vragen hoe hij zich het beste kan voorbereiden. Bonhoeffer bedoelt daarmee: qua garderobe. Hij schrijft dat hij heeft gehoord dat het weer in Barcelona weliswaar heet, maar ook wisselvallig is. Dat hij zich daarom afvroeg welk type kostuum Olbricht hem zou aanraden, en van welke stof. Of hij ook een speciaal vrijetijdskostuum nodig heeft voor de clubs? Predikant Olbricht heeft vier weken nodig tot zijn woede over de ijdele theoloog uit Berlijn enigszins is gezakt. Dan antwoordt hij Dietrich Bonhoeffer dat hij hem helaas niet kan helpen bij zijn garderobeproblemen, maar dat het voor een predikant misschien wel handig is om een toga in zijn koffer te stoppen.

Wat een voorjaar voor Bertolt Brecht. Op paaszaterdag gaat in het Theater am Schiffbauerdamm het stuk *Pioniere in Ingolstadt* van zijn vroegere geliefde Marieluise Fleißer in première. In het programmablad schrijft hij: ‘In het stuk vallen bepaalde atavistische en prehistorische gevoelswerelden te bestuderen.’ Bijvoorbeeld de prehistorische gevoelswerelden van Bertolt Brecht. Want in het stuk